

МНКАРНИ ОСИМ

ТУМАРИС

I

Чул баҳор келинчиги оёга остига чечеклар билан безалган яшил пайандонни ёниб ташлаган. Тўртайлар хавода пиркалаб кўкнинг мадди яқинмоқда. Ранго-ранг киналиклар чечакларнинг тупбўй ҳидидан мист. Аллахқандай узун оёқли қўшлар ўтлар орасида думларини зиниллатиб, катта-катта босиб юради, тошбақалар буришиб нетган хунук бўйинларини ўтларга чўзади, қўғишлар эса орадаларига қараб юрди, тезакдан ясаган қумалокларини аламанбиди қамалатади. Қўғиш-қўғиш бир илон ўт орасидан ўрмалаб келиб, атрофини томоша қилаётгандек қасқайиб қолган кырокқошқикка ташланади, қўшларга ўхшаб чирқиллаб турган калтаносаклар кўрқиб кетиб оёқлари билан қумлоқ орин икки йиларига чандирди, тупроқ остига яширинади. Ёллов овуллар маъинида кўраклари ошпоқ сайгоқлар гала-гала бўлиб чоғиб ўтади, ер гулбурлаб кетади.

Орол дегизинининг жанубидаги шу бепоён чўлларнинг соҳибга бўлган кўчманчи массагетлар¹ келин кутмоқда. Уларнинг қароргоҳи байрам тусини олган. Ҳар ер-ҳар ерга гулдан қаланган, кейин ва кўй гушти яншаётган кич қоқоқлар тўб меҳмонларни сабрсизлик билан кутаётгандек шонир-шакр қайнамоқда.

Қабила бошлиғи Тўмарис ўгли Синпарангизини шак² уруғидан Зарина деган бир қизга уйлантирмоқда. Массагетлар келинни олиб келадиган меҳмонларни кутиб олган тарадуддади.

Ешлар меҳмонларга жой қонирламоқда, оёқлар сўқат яширмоқда, янгилар ўтов хизматини ўтайдиган узун соғбон арваларини болатмоқда...

Чарчаб гуллак ёкида ўтирган ёшлар ушқандан от чоптириб келадиган чопарин кўриб, ўринларидан сакраб турди кетдилар.

— Келин... келин келаяптир, — деб бақарди у қарсаклаб, — Қаринлар олдиди... дарҳал кутиб олинглар.

Чопар сакраб жердан тушди-ю, отини қозмоқда ботлаб, бир чекмадаги катта гулдан яқинидаги чоллар олдида бориб ўтирди.

Бутун қароргоҳ ойиқа қилиб, аял мехмонларни кут-
тига қонирарди. Орадан кўй ўтмай узоқда уч ниғач-
ка наमत қалпоқ кийган отлиқлар кўринди. Массажет
ёшлари шашларга бешикка чидиб:

— Хун неллибистар, кўноқлар, пойбодимларингизга
ҳасанот, — дедилар ва отларини аяловидан ушлаб, оғардан
туштинларига ёрдам бердилар.

Шаклар отдан тушиб, массажет қаринлари билан кў-
ринганларидан кейин атрофи соғибон аравалар билан кўр-
ишган тайҳон нойга, гулдор наमतлар устига чордана
кўриб ўтардилар. Меҳмонлар кўй терисидан қилинган суя-
раларда ниширилган тўшт, меҳналарда қимиз қолтира бош-
ладилар.

Кун боғатидан кейин келди ва унинг дўғоналари туш-
ган узун соғибон аравалар етиб келди. Ҳар ор-қар ерта
қилинган гулканларининг олови гўрқилаб, осмонни ёри-
таб кборди, аяқчаларининг аялға фалакка кўтарилди. Ко-
лли билан қолган қизлар ва йигитларининг ядаси, бо-
лааларининг қўй-чуви, зурсандидиқдан терисига сиймай қи-
лган кишиларининг шовқанига қўшилди кетди. Осмон бора-
вар кўтарилган гулканларининг ёруғда ўйин-қулги, зийфат
бошладди.

Вақт аяла-шала бўлганда кўй билан келинни улар
учун белгиланган соғибон аравага чиқариш олдидан ку-
раштираб кўришди¹.

Бўйтин, бўлдиранг, соғилари тиндор, кўзлари чак-
наб турган Зарина ўзининг сакройи гўзаллиги билан
бошига аёллардан аяқлиб турарди. У гулканлар ёруғи-
да даяра кўриб ўтарган йигит-қизларга бир қараб олдиди,
тўрда, «бўрла қонирлар ва қоллар қуршонида сан-
лат тўнаб ўтирган Тўмариста тоғани қилди, сўнгги қар-
ишда кўришга шайланиб турган қўзинчоқ қолди, кўзлари
қатти-қатти Самарангизга тикилди. Қўз соғиларини рўмол-
ча билан жиддан тиниб, белнига қамар билан бошлаб
оingan эди. У белидан келиб, йигитин белидан олдиди,
чирнарин қилиб улаштираб кборди, йигит аяча ерғача
гапдираниб ёриб тилишиб қолди. Келди тоғидан қолган
йигит-қизлар кўришда бўлиб қўйқариб кбортинлар.

Кўй билан келин аял пайлаб, бир-бирларининг ат-
рофида аялғача айланиб кринди. Зарина аялғани билан
Самарангизга чак қилиб уял қилиб кборди. Тағит
ёшони билан қаттиқ йиқилди ва, аялға орқидан ерта те-
тиди, дарҳол сакрай туриб аял қилиш кетди.

Бир-бирларини йиқитга қилинганда кейин улар ўзла-
рини сўзугани учун айланиб кринди. Самарангиз те-

тислангандан кейин түсатдан қазиниң жүг қуаңға ёппа-
ди-е, бир сийтаб тортиб, аялға белиден махкам қаста-
ча кўйрағига кўтариб келди. Қаз чып томонға ташнайдн,
деб мўлақаллаб турган эди, йигит унинг кўйиқидеген ганин
англағандай, тизасен билан қайыраб, жүг томонға ташла-
ди. Шу мақалғача нафеслари ичларига түшиб кеткан
күбә томон йигитлари қайыраб абордилар. Қазиниң аяра-
на ерга теккан эди, у қазариб-бўзариб ўрнидан турғач,
янталар: «Проп-прощ», — деб бақяриб, келли билан күбә-
на араваға чықариб кўйдилар.

Эртаси кунн тоңотар пайтда ҳаво айниб, күз бўро-
ни бошланди. Ҳамма жониворлар сакрадан келган күз
уормаларидан жаларани сайлаш учун ин-инларига бер-
киди, чўл хувилаб қалди. Күз тўзонадан осмон қорон-
ғиланди, кўчманчилар аравалариниң қаммайтгани беркә-
тиб олдилар. Бўрон бир соат давом этди, сўйгра қандай
бекосдан бошланган бўлса, шундай тез тивди. Савбон
аравалариниң олдн очилди, адамлар наमत устига ёйилган
қумларни қасқаб тушара бошладилар. Тўрейблар ҳеч парса
бўлмагандек, ина чўлдираб кўшакларни айтмага кириш-
ди. Оқтоб ина жылмайиб, чўл келинчаги устидан ина олтин
таңгалар сача бошлади. Бақдор наққоши ина кўлаға мўй-
қаланини олиб, табиат кўйлига лебо наққалар сала бош-
лади.

Угли билан келинчага қараб Тўмарисниң севаича ичига
сигмас эди. Бироқ ойнинг ўн бети ёрут бўлса, ўн бети
қоронғи, деб бекорта айтмаганлар. Бахт осмонда бир
парча булут пайдо бўлиб, чўл малласиниң юрагини тап
қила бошлади. Малласат четарасидан келган чинарлар
унинг хузураға Эрен шохиниң элчиси келайтганидан
дорен берген келди.

Кайдиераниниң элчиси ўз мулазимлари билан Ўсу-
ниниң жүг қаргоғига ўтаб, инак нун йўл қаравдан кейин
Тўмарис хузураға етиб келди. У отини оскан юрганиб,
устига оқ наमत келланган катта савбон арава олдиди
тўхтотди. Шу пайт отини эртоқ теридан намоға кайган,
камарига қалач ва ўк-ёй осган наमत қалпоқли бир нах-
лазон йигит келиб, отиниң ижловидан ушлади ва элчи
эгардан тушгунча бир кўли билан олтин уянтгани ушлаб
турди. Худди ўша йигитга ўшаиб қуралланган инак аёя
арава ёнига ишолга солиб, таълим қилганларича қотаб
қолдилар. Еши қирқларға ёғриб қалган, чароёлангани
бир аёя араваниң арқасидан пардани кўтарди-е, бе-
лидига олтин намарға тақалган қалачани аяйлаб уш-
лаген қолда намоэ устига сакраб тушди. Бу аёя маола-
гетлар малласен Тўмарис эди. Арқароқ, инак болта ушлаган

ини қиз унинг икки бинга олиб турди. Зани Тўмарисни кўргач, икки қизини ерга қўйиб, ер ўзиди-ю, ўрнидан туриб таъзим қилди:

— Шаҳиншоҳи Эрон аълоҳадратлари сен улут маликага беҳад санои ва саноғалар юбордилар, — деди у баланд овоз билан. — Сени соғини, туман бойини ва узоқ уят талаб қилдилар.

У тунтароқди сўғлар билан Тўмарисни қутқутлар экан, мулозимлари тилладўза чопон ва ҳарир кўйлақлар тугалган зарбоф бўғчаи малика оёғи остига қўйдилар.

Тўмарис соғалар учун миннатдорчилик билдириб, Эрон шаҳиниинг соғинини сўради ва аъчининг йўлда қандай келганини сўраштиради, сўнгра шолча устига ташланган йўлбери терисига ўтиришни таклиф қилди. Зани ва унинг мулозимлари ҳам қатор қилиб соғинган пўстаклар устига ўтирдилар. Орадан кўп ўтмай, меҳбонлар улар олдида чарм сурага олиб, паширалган кўй гўшти, балли, гоз, ўрдик қабоб қилириб қўйдилар. Зани билан бинга-би ўтириб, уннг галта солаётган Тўмарис омакта манзарат қилди.

Зани омакт еб ўтирар экан, диний ошул ва шаҳарлари бўлмаган маъсаетларнинг кўй ва йилқилар орасида нуде ибтидоий ҳаёт кочиринишга, аёлларнинг эркаклардан қуролланганига, маликанинг оддий одамлар қаторида ўтиришига ҳайрон қилар ва унинг турмушини ернамқш қомоналарда, аёб-ийишот ичади нишончи Эрон шаҳиниинг ҳаёти билан солиштирирди: «Шунинг малика бўлди-ю, — деб ўйларди у: — ўз фуқаролари билан бинга-би ўтириб омакт ейди, соғлари ўғиб олиқсига тушган йилқичилар кўй қўйиб, унинг олдидаи балли гўштин олиб ейдилар, ва остида олтин талти бор ва на бошида токи. Аёлларнинг эркаклар билан бинга-би ўтириб, бир-бирларига гал отиб, гўшт чайнашларини қаранг. Бу хотинларнинг эрлари ранг нима жаннин бўлмагалар кёрак. Таъба, аёл кини ҳам қурол тақадими? Буларда на кул бор ва на қимматвор, қиммалари топташларини ўртада билан кўрадилар. Ё-войи халқ-да! Кул бўлишдан бинга нарғига нрмайди булар!»

Кайхирова аъчинини ибараётганда унги: «Агар Тўмарисни хотан қилиб олсам, унинг фуқароси ўз-ўзидан менга қарам бўлиб қалади, урушиб ўтиришга ҳақат қолмайди. Сенинг вакифаниг менинг шу режамни рўйбга чиқаринишга ўрдам боришдан иборатлар, тушундингми?» — дедики эди.

Зани ҳошир ўз шадшоҳининг томончилигини башарини

учун бутун айыбларгаи ишга солар, талытмалык кылыб, Түмарисни мактаб күйлөргө кутарар эди:

— Ошомда шу махалатча деч бир замга шундог улут манлакатта думдөр бұланган, ер кен сендек адилетли малыман кұрмаган, — деген у кеңордогыни аўлаб. — Офтоб тыграса сенга хам хуса берабдур, хам шон-шамат. Агар сен ја такдарыгыни бизнинг шаханшох такдари билан белгесанг, дунёда деч бир неднох бозга бас келомайдур. — Шу айадагы тумтароқли гаплардан кейин ја мақладани отық бойы етди: — Мен багга алчи эмес, совети хам бұлаб неддин. Шаханшох олам сенга тоий-бонз отық бұлангар.

Түмарис оыкат ойындай тўхтаб қалды.

— Не дединг? Совети бұлаб?

У Эрон шаханнынг қандай ментда эканени инди тушуныб олган эди.

— Ха, совети бұлаб, — тирорлады алчи бонз жиб. — Эринг јаганнга бир билдиз онди, хали йикан, гўзалсан. Факат шаханшох олам Кайхосрав ибн улут думдөргө куносиб қалаидурсан.

— Нима, унинг хотиналари јулаб, јан сўдабонз бұлаб қалджы?

— Йўк, хотиналарынинг хамжасы от-салонат. Ул кешига кўбга чыксанг, сен бонз хотен, барча хотиналари советиг чўраг бұладалар.

Түмарис қашларына чимираб, јўга талди. Агар у шаханнг советаларини ва таклифони қабул қалса, халқиниң боннга қандай кунлар келашини кўз олдига келтиреб, дахшатта тушди.

— Шаханшох ментга эмес, менниг юртамга, бойлыгамга отық бұлгандир, — деди Түмарис асарханда қылаб. — Мен эмес, шу сербаран юртам унга керек бұлаб қалган. Саа, алчи жанеблери, ја тоқдорингнга бораб айттинг: мен унинг таклифини қатынни рад етмам. Мен унга қаллиқ бұлншши, ја экинни унга қул қылаб топшырышши етмаймын.

— Шаханшохнинг таклифларига рад жавоб беришдан аввал сербардалар ва улут оқсогоқларыннгиниң маслаҳатини олншннг, јўлашыб кўришннг керек эди, — деди алчи Түмариснинг јат-сўлида ўтирсан намаз қалноқли, аргоқ тередаг намзур кийган кишилерга итесхдо аралап назар тншыб.

— Бу тўреда јўлаб бонз кетирши, — деди урут оқсогоқларедан бири. — Нертимизни ретт талли айтди. Хукмдоринга бера

MARTIN LUTHER
KOLLER
LIBRARY

зотин, улуси кул бўлишни истамас эмиш», деб айт. Агар шаҳаншоҳ бунга меҳмон бўлиб келса, яхшилаб ишфат қилинма, айнига қарқ қўчар сўйиш. Аммо қилчт билиб келса, бери аснарларини қираб ташлаб, уларнинг қоксини йиғи ячирма.

— Улуғ шаҳаншоҳи Эроннинг шайинларига ярашмай-дган гап бўлди, — деди элчи бўғриқиб кетиб. У қаттиқ-рак бир гап айтмоқчи эди-ю, аммо галаб бадан тинчлаб турган чехраларни кўриб, тилини тинчлаб қолди. — Улуғ тоқдор мени яхши аяёт бадан юборган эдилар. Сизлар улуғ шаҳаншоҳнинг аюгу килтларини пайқамадингиз. Бу-нинг оқибати сиз учун қайрили бўлмас.

— Агар элчи бўлмаганингизда, шўл гапини айтган от-зингизини кум бадан тўлдирар эдим. Қарда жаҳалингиз-гини унутманг, жаноб! Орд-ўнгингизга қараб гапиринг. Шаҳаншоҳи Эроннинг инити бунга маълум бўлди, — деди ҳамон маҳддан тушмаган Тўмарис. — Бонимзадан зор сўтандларингизда ҳам биз аринилганини куллинига алаштир-майми.

Дастурхон атрофида ўтирганлар:

— Рост гап!

— Батақдон айдаримизнинг гапи бундай бўлади, — деб Тўмариснинг сўзини маъқулладилар.

Шу пайт ушқдан от дупури ва йигит-қизларнинг қий-қирғи килталиб қолди. Элчи давоштирлашиб, чап-тўзон кўтарилган томонга қаради.

— Қўрқманг, ўглим Синарангизга йа қайлиги ва дўст-лари билан шимордан қайтиб келаятир, — деб элчини тан-читди Тўмарис. — Яхшики бунга галларингизини ўглим эшитмади, айқад, терингизга сомон тавқад бўлар эди! Қизикдон, гайратини йигит у.

Бир лаҳздан сўнг чўл шамолдан калари бир аз қи-райган, кўзалари чаклаган, қора сочили уч чаройли қиз билан уч барваста йигит отларидан сакраб тушдилар ва Тўмариснинг олдига энди оқ қўйруқ қийинни келтириб қўйдилар. Қизларнинг ҳам, йигитларнинг ҳам беллареда ўқ-ёй ва садоларида ўилари бор эди.

Элчи ўринидан туриб, калари чўзинчак, кўзалари кат-та, жонқадан нерган Синарангизга тилини қолди ва тум-терекли сўзлар билан ўзининг қаминини оғзин қилиб, унинг соғинганига сўради. Синарангиз у билан сўрашиб бўлгандан кейин, қайлиги билан элчининг сўз томонига, айлабери териси устига ўтирди.

Тўй нуни Синарангиздан йиқилгани учун унга ишлат-гүй бўлиб қолган Зарина эрининг йиқиди одиб сақлаб,

уяниг сўларига кулоқ солиб ўтирар, ундан эадин гап бошланган бўлган эки кўрмас эди.

Синарангиз элчининг йўлда қандай қалганлигини сўради, элчининг батафсил ҳикоясини тинглагандан кейин тингалуфсидалик билан Эрон шаҳаншоҳининг бўйлагини, уяниг қанча мулоҳим ҳам куллари, неча хотини беранган ва ҳоназоларини сурғиштира бошлади. Элчи қанча бўйлаган соқолнинг сийпаб кулимсираганим, саволларга батафсил жавоб бериб, шоҳнинг саройидаги урф-одатлар билан уяни таништирди. Ёшлар Эрон шоҳининг кўза кўрмагани, кулоқ эшитмагани деб-аййнат ичкда яшашни, ичкдан бозилари тўғрисидаги ҳикоясини эдиқ билан тинглаб ўтирдилар.

— Шаҳаншоҳ эиёфатига таклиф этилган зардўз чононли элди-амалдорлар, ҳарир кийим кийган моҳмонлар, бегона юрт элчилари оғамал олтин тахт устида ўтирган шоҳи оламга таълим қилиб, ўзларига кўрсатилган сўзга ўтирадурлар. Эиқаларини бар урғам эиқам бонуваллар оғи тортар экан, беаларига қараганда кўнгиноқ таққан ёш соқийлар уларга олтин пийлааларда шароб тутадилар. Бир тарафда соқийдалар...

Элчининг ганига диққат билан кулоқ солиб ўтирган бар йигит уяниг сўзини оқиратича тинглаб:

— Сиз шароб деган сўзни ишлатдингиз, бу нима, бизга тушунтириб бering. — деди.

— Шароб узум суяқдан тайёрланадиган эиқийиб ичкилик, ўзи қуштанам, бир кеча уриб олсангиз, вақтингиз чег бўлиб, кулаверасиз.

— Айқийиб парса экан, — деди бозги йигит сўлақийини оқийиб.

Тўмарис қовонгига солиб ўтирар, ёшлар элчининг ҳикоясини эдиқ билан тинглаётганига ганим келарди. Синарангиз Тўмариснинг эиқийибига қарай, ўзи йўқлигида онасининг кайфгани булган бир гап ўтганини пайқарди.

Эртасига у нима бўлганини сўраб-сурғиштириб билиб элди. У шоҳнинг таклифини онасини қатъиян рад этганини эиқийиб, хурсанд бўлган эа-да, бироқ эиқига наобатан қаттиқ чора кўрилмаганига ҳайрон қолди.

— Элчининг кулоқ бурнини қосиб жўнатини керек, — деди у қатъий қилиб.

— Буқдай қилиш арамайд. Эиқида айб йўқ, У ўз кулоғига қуйиб қўйилган гапларни гапирди, эаюс. Яшанган, қолтирган соғам-саломини қўлига бериб жўнатангиз, шунинг ўзи шоҳга тарсани бўлиб тушади, — деди Тўмарис.

Марғайна⁶ ни, Сўғдина⁷ ни янгила қилган Кайхисрав ўз қўшини билан Ғуладан чам қирғовига келиб чодар қурган эди. У Тўмарис ҳузуридан қайтиб келган элчисининг маърузасини тинглаб, маъра-хйла билан массагетларни асорат завоқарига тушириш мумкин эмаслигини пайқадди ва қурол қўчи билан уларни итлапта келтиришга эъд қилди.

Орқдан кўч ўтқай, Тўмариснинг айдоқчилари, Кайхисравнинг катта қўшини Ғуладан ўттиш тарафда, эронийлар ёғоч ва қамшлардан соғлар исмонқалар, деб даран тотиб келдилар. Тўмарис жанг кўрган донг чоллар, айбларни чакариб келган ўтқадди. Чоллардан бири дарҳол ўқ-ёй билан қурилланган мерганларни дарё бўёғига юбериб, кўпроқ қураётган эронийларни ўққа туттишни, ўнг қирғида ўтқишларига нисбатан бермакдони маслаҳат берди. Синарашга бу таллофга қарин чикди:

— Бундай қилсам, дорамийлар, Яксартнинг⁸ парёғидаги шаклар нима дейдилар, билайсими? Массагетлар эронийлар билан тўқнашганда кўриб, уларни дарёдан ўтказмадилар, эъқдан уларни ўққа тутиб, кўриқларини, соғларини бузиб ташмадилар, деб айюқанис урадалар. Бундан сўнг биз нима деган адам бўламиз, қандай қилиб бош кўтариб юрейми. Йхонен, эронийларга элчи юбериб, биз кўпроқ қуриб, дарёнинг бу ётага ўтқишгага тўқадилар қилмайми, ўтаб олганингизда кўйи сиз билан жанг қилишга тайёрми, дейишми керак.

— Ганимат ўғли билмас жана бундоқ бўлади, — деб унинг сўзини қувватлади ёнроқ бар йиғат.

Тўмарис ҳам жанговар массагет элининг обрўсини сақлаб қолиш мақсадида ўтавнинг ганимат жазқуллаб, чилининг таклифига рад этди.

Шундак сўнг Амуннинг ўнг қирғидаги беноби чўлистонда биридан бира даҳшатли шоқлар юз бера бошлади. Жанговар йиғатларининг тақтилиги уларга жуда қамматга тушиб кетди.

Кайхисрав ўзининг олаңлари ва отир қурулми пайдаларини дарёдан нонсенга олиб ўтгач, дарҳол массагетлар устига юриш бошлади, лекин бир ҳафта юрса ҳам уларни учратолмади. Қучманчиларнинг эронийларни беноби чўллар ичига олиб кириб, уларни сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдириб, тор-моғ қилиш ниятида маъликларни маълум бўлиб қолди. Ёз бошланиб, қушлар исиб кетган, майсалар қожириб, сарғайиб қилган эди.

Массажет отлик аскарлари ордда қолдирилган эронийлар қароргоҳда бостириб киргашларида улар энди овиқларини сузиб, шароб тўла мешларни дастурхон ёнига келтириб қўйган эдилар. Қисқа вақтдан сўнг эронийлар ордларига қаровай келдилар. Уларнинг бир қисми қалъадан ўтказилди, бир қисми қўлга тушерилади.

Асир тушган бир эроний сўроқ вақтида Сипарангизга шундай дейди:

— Ушуг саркарда жансиз, бизни гафлатда қолдириб, устимизга бало-қасоддай бостириб келиб қолдингиз. Биз энди бизни эланимиз бошлаган эдик. — У шароб тўла мешларга ва заррин қосаларга, овиқат сузилган товоқларга ишора қилди. — Булар бизга эмас, сизларга насиб қилган экан.

— Овиқатларингиз, шаробларингиз ўзингизга буюрсан, бизнинг шайфат овиқда вақтимиз йўқ, — деди Сипарангиз шароб сузилган ишоларга қараб, аммо ўзининг бир тотиб кўрмаси қолиб турарди.

— Ёнгитлар йўл қриб, жанг қилиб чарчади, отлар дам толди, уларга бир оа дам беришқ керак, — деди ёш сардорнинг ёнгитларидан бири. — Танадди қилиб, сўнг дарҳол отланамиз.

— Тўғри, аэрқ дам олайлик, танадди қилайлик, — дейишди кариш отган ёнгитлар дастурхонлардаги пошъматларга қараб.

Сипарангиз кинжаланиб қилди, кейин:

— Ҳой, чоқ, — деди асир эронийга қараб. — Бенинг учун рист сўйла, овиқат ва шаробларга захар солинган эмасми?

— Ўшмиш овиқчи бўлган овиқатга нига захар солийдик? Ишма, ўзинишга ўзини душманимми? Барча худоларнинг худоси Адурмақдани шайфе келтириб қасамд этганини, биз бу пошъматларга захар қотил олганини айт, —

— Сўларангизнинг тўғрилигини исботлаш учун булардан об-ичиб кўр-чи!

Асир шароб ичиб, товоқдаги гўштдан об кўрғанди. Қўлга туширилган бошқа эронийларга ҳам шароб ичириб, овиқат одириб, уларнинг захарланмаганига қасамат ҳосил қилганидан сўнг, ёнгитлар дастурхонлар ёнига ўтирдилар да, шаробларни аён этиб, ичириб қўйилган гўштолари тушири кетдилар.

Ўшар шароб узрада ичкилик ичмаган ёшларга дарров талсир қила қилди. Улар хиратланиб, бир-бирлари билан аския қила бошладилар. Қоронғула қўйилган от

диқлар ҳам бенасиб қолмаскилар, деб уларга оидат на май оёриб бердилар. Бир аз оққатланиб отламоқчи бўлган йигитлар оиналарига ичкилик тегини билан қурғиқчиликка берилиб, қанча вақт ўтганини билмай қолган эдилар.

Кайхнгеранинг мурдаси ҳам шу эди. Массажетлардан қочиб қутулган эрон отландаридан баъонлари Кайхнгеран ҳузурига етиб бориб, қароргоҳда рўй берган ҳодисалардан уни воқиф қилган. У отининг бошини ерада бурдан, анқайиб қолган жонроққонқ устига ташланган алондек Сипарангиз қўйинига бирдан ҳукум қилди. Қорекўз бўлаб-турган ширинкайф аскарлар эронийларининг етиб келгавларини пайқамай қолдилар. Қисқа жангдан сўнг душман уларни қираб ташлади. Бизм қурёб ўтган йигитларнинг баъонлари жанг сўронини шитган. Ўринларидан турмон деб, гандаранлаб йиқилиб тушди, отларига етиб чағанлар қилчларини қилчдан сугуришга улагурашқидилар. Баъон билар жанг қўрган аскарларининг сўзига кирмай, отларига дам берини учун айилни бўйлаб қўйининг эди, шу сабабдан отларига минашлари билан оёир қийшайиб, отларнинг қорнига қилиб, ўзлари бошлари билан ерга санчилишди. Хуллас, душманининг найрангига учиб, қушёрликка қўздан берган Сипарангиз ўзининг бир неча йигити билан оёир тушиб қолди. Ўларнинг оёқларига кишан солаиб, қўлларини оёқларига боғлаб Кайхнгеранинг рўбаросига турғониб қўйинди. Шоҳ истеҳкомга киляиб, аскарларни қўздан кетирди.

— Ҳа, қўлга тушдингми? — деди у Сипарангизга билиригаб. — Ҳалинг шу-ку, мен билан жанг-надал қилмоқчинининг, она сўти отладан нетиюган тирмонми?

Тирмонлайини қўлга тушмасини учун душман билан тола олишиб, у ер-бу ери тарналган ёш сардорнинг маълиғи тарқаб, қушёр тортиб қолган эди. У бошини анқор билан қўтариб, шаҳаншоҳга нафрат кўзи билан қаради-ди:

— Ҳа, сен билан жанг-надал қилмоқчи эдим, аммо бу бахт менга мунссар бўлмади, — деди. — Сен очик ердан расмона жанг қилишдан қўркиб, қийла-макр билан били қўлга туширдинг. Афсуски, билим қилиб, қилмач дартсини ушлаган қўлиниг манфур шароб нисасини олдим ва тузонда алексим. Агар сен номардлардек...

Шоҳни ҳақорат қилишга ўтган Сипарангизнинг тоқушини ўчирини учун аскарбонилардан берди:

— Ёас қил, аҳмоқ! — деб унинг қанга қўлидаги пайладан суя оғиб юборди. Йигит белосдан селқилиб кетган эди, унинг галлари нарёқ-борбидан ўтиб кетган Кай-

кисрав кулеб юборди, ёнидаги аъён ва саркардалар ҳам шоҳларига таассуб қилеб, кўчаларидан ёни чиққунча хахалаб кулганда.

— Кулдинг-а, кулдинг, — деди Синарангиз уларга ишраканиб қараб, — кўн ўтмай йиғлайсиз, қон йиғлайсиз. Хийла ва накарларингиз энди нини бермайди, арслон терисини ёнганга тўқиллар...

Халифа ағнарибми уни таширтармаслик учун юшга сув сениб юборди. Кайхисрав бу сафар зўрға-зўраки илжайиб кўйди, ёни-беридагилар хахалаб кулганга мураббат ўтмай, тирмайиб кўйишди.

— Ёш қаҳр-ғалаб қилганини ҳам биламиз, лутфу-карам қилганини ҳам, — деди Эрон шоҳ Синарангизга қараб. — Хушсан, ёш оти қаби болаларга нафисдоямиз. Эҳтишо, ёнанини сенингандарган, истасанг, сени кўйиб юборамиз.

Синарангиз заҳира айланган тушугани қулатиб юшиб ўйлади: «Қўшмакшанинг учдан бирини мен юбўд қилдим. Сафронларимнинг қирқлиб ютганига мен сабабчи бўлдим. Агар энди бўшатиб юборсалар ҳам ўз элтишга қайтиб ютмайман, Ошанинг оёқига қайси юз билан борман?»

— Қўлимни очиб кўйинглар, — деб илтимос қилди у.

Кайхисрав бар мулозимига ишора қилган эди, у югуриб бориб йиғилишнинг қўлини очди-да, ўз мойига бериб турди. Шу он Синарангиз кўйидаги наҷибнагана ялтйроқ шичоқ олаб, ўзининг кўксига синади-ю, мушк тўшиб нон тўлган қилди.

— Мард йиғит экан, — деди Кайхисрав бир оёдан кейин. — Ўламиз юнусдан афзал кўрдик. Ўламизга, юшмас, улут саркарда бўлар эди. Майли, бўлар нини бўлди, энди жана буларни ҳам, — у аёир йиғитларга ишора қилди, — ўз саркардаси ортидан нариги дунёга юшматинглар.

III

Синарангиз ва унинг сафронлари ҳалок бўлганини тўғрисидаги хабар Тўмареснинг ва барча аёлларнинг юракларини ўқдан тешиб ўтди. Рухий азобнинг зўрлигидан уларнинг кўчаларига ёни ҳам юлмай қолди. Биринчи вақтда юшми сениб арнасларнинг ичидан хотинларнинг дод-фарёд жонгилари бонилди. Хусусан, Сина-

рагизининг қайлиги сочларани юлиб йиғлиб, дамозининг қоран-бағрани элиб юборди, аниме Тўмарис қайғусининг кўридан йиғлай олмасди. У эси очиб қолгандек бир нуқтага тикилганимча қотган, даблари бир нима деб ичтарлар эди.

Қайғу-хасратнинг давоси — душмандан ўч олиш эди. Дахшатли дабар келган куннинг эртасига Тўмарис тажрибали урушдошларини тўлаиб, кенгаш ўтказди.

Давра кураб мушкайиб ўтарган кенсаларга, кампирларга, душмандан ўч олиш астаги билан йиғган ёшларга бир-бир кўз югуртириб, титроқ овоз билан:

— Оталар, оналар, укалар, ақволимиз тана, фалонат бойқушлари тешимизда учиб юребдур, — деди. — Ёш душман навоқирон йиғитларамизни мақр билан қириб ташлади. Ёш уларнинг ўзини олмоғимиз, бэр кучимизни тўлаиб, ёшни юртимиздан ҳайдаб чинармоғимиз керак. Шў тўғриди сизнинг маслаҳатангизни олмоқчимиз.

Тўрда ўтарган ошпоқ соқалли, кулча нон қил-қонда, ўтқир кўли билан бир чол томонин қириб таш бончлади:

— Ёшарим бўлганимиз, тафлат босиб бемаслаҳат иш қилганимиз учун бизни Мухра¹⁰ жазолади. Агар биз юборган кўшанга Синарангиз жам, кўш мангларда сунги қотган, кўтиётқор бир кини болчилизи қилганда навақирон йиғитларимиздан ажралаб қолмас эдик. Синарангиз мард бўлса-да, аниме кўш жанг кўрмизин, тақрибисиз йиғит эди. Кейинчалик у аўр сарларда бўлиб етишарди, офустки, умри қасда эди.

— Рост айтсиз, — деб унинг сўзини бўлди Тўмарис. — Мен сунги қотмаган ўғлимни бу кўшанга бемаслаҳат бон қилиб юбордим ва жанмақилининг жазосини тердим.

— Йиғитлар орасида қиллар, айалар бўлганида бу фалонат бошимизга юлмас эди, — деди бир кампир тутқиб. — Мухра айдаларни куч-қувватга тўлган вақтида, фақату фаросат брдамида яратган. Синарангиз кўшанида қиллар бўлганида йиғитларининг кўлидан май қосмасин уриб тушарар эди...

— Ёшлар нон бўлди, отилган ўқни қайтариб бўлмас, — деди бонга чол унинг санини оғиздан олиб. — Ёш эди бундоқ қилсак: барча қарилар ва болаларни жоллар билан орқага юбориб, барча эр-хотин, йиғит-қилларни қуролантирмас ва душманни чўл ичига аздаб элиб қириб, ўша ерда қириб ташласак...

Кўшани кўрган чол қасргача тексини ва душман билан қайси мойда жанг қилиш кераклигини батафсил

гапериб берди. Кенгашдагилар, унинг ромасини маъқулаб, баъзи тулатишлар киритдилар.

Уша кўнаёқ Тўмарик, урунга аражайдиганлар шаъроқ жойга юборилмак, деб буйруқ берди, кейин отларнинг жоловқдан ушлаб саф тортиб турган арнак ва аёлларнинг курол-ародалари, уст-бошлари, оёқ кийимларини қўядан кочирди. Уларнинг нусталарига қанот қосиб қўйдан кейин бир аргумонда курбонликка сўйлашиб, Қўёш тагирисига алтинго қалами учун бир тонални устига чиқди. Белидан катин камарига осилган қалнчи ва қалқонини ерга қўйиб, массагетлар воқидида худоларининг худоси бўлган Мухрага сатина бошлади:

— Эй, бутун маъқулотни — ору кўни, суз ва ўша яратган Қўёш тагириси! Сен кўзунгни очсанг — олам нурга тўлади; кўзунгни ямсанг — ер вақни қоронғилик ланшари боқади. Одамларга ўт берган ҳам сен, дарёларни тоширган, заннор ва ўлакларга суз берган ҳам сен! Қўй ва кийакларни кўнайтирган, дон-дунга барока берган ҳам сен! Эй, улут Қўёш тагириси, бизни эронийларга ҳар қилма, дилшамизга гайрат, билагемизга қувват ато қил, юргемизга ўч олганин сен! Қалнчимизни ўтир қил, токи, юргимизни оёқ ости қилган макнор душманини тор-нор айлаб, кулакка баловқдан қалас бўлайли!

У намот сўраб Мухрага ёлвораркан, қўларидан дуваллаб ёш экиб ютди. Бир лаҳза ерга қараб турди-да, ўзини тутиб олгандан сўнг қалач-қалқонини тақиб олиб, пастга тушди, ўйинқалаб турган оқ отига миниб, куролланган қаловда муромалат қилди. Ирттадан бошига тушган фалокат тўғрисида гапериб, сўзининг охирида шундай деди:

— Оша-сангилар, ака-укалар, қасрга кетаётганингизни ҳаммангиз биласиз. Шу кетганимизча ё ҳамманга битта қалғутча қиралиб, ўз қонимиз билан шаънинизга тушган дегни юлаб ташлаётимиз ёки душманга қираб абориб, галофа билан қайтамиз. Ишонаман: ерамизда Эрон шоҳи олдидан таз чўқалиган юмарт йўқ. Биз албатта егетамиз! Шафқатсизликни бизлардан кўрсин Эрон шоҳи!

— Бизни жангга бошла, омакхон! Душмандан кетирин олиб, дудник димоқидан чиқарайлик!

Офтоб нури Тўмариснинг саканга тушиб турар, гўё Мухра нурга қўларни билан унч сийлаб, оқиниладётгандек бўлар эди.

— Йў-юрт аёл кинининг фотиҳасини оқди, галофа бизга ёр бўлмай, — деди соқоли кўксига тушган бир чол.

Шу пайт тин-тиник оқмоқда бир бургут қанотларини

китат байы, улар устыда айлана бослады. Күрсали йагыт-
кыялар боздарыни кутарыб, уныг парозаны томоны кыл-
дылар. Хамма кыялар чаклыб, кыялар брышыб кетди, чунки
уларныг кыгылында бз кышныг аломаты кы...

Түмәрас теш-тирмөгичә курмалыган ва халы чар-чамасын Әрәб кўшаны белән хәйр халы қласа, әкбәти хушук бұлынган ахыи баларды. Әт әдди дүшмәни чаларда сарсон қдыб, ушук тәмәсени кўретән ва кулай жой тәпәб түрәб, халы қләнн керәк қды.

Бөтлөк галабадан адамлардан Эрон кўшини Тўмариснинг хошнаётганини нишанб, худдан билан уни талашиб эта бошлади. Кайтисрав оёқларини зафар қосониб, ўзини олиштиб шонлиётган кўшинини тўхтатиб келишдан сўради. Массаетлар беш бир тепалик остида ўаларни учун қулай жой иштига қилиб, саф тортиб турдилар. Биринчи сафта ўа-ўа билан қуролланган оғил аслаҳали мерганлар, улар орқасида отар қуролан аскарлар турар эди. Кайтисрав аскарлари сонин-аста адиқлашиб келивердилар. Массает мерганлари тўсатдан уларни ўада тутдилар, садонлар бўлиб қолган, узун дастали жас басталар, калта найзаларни иштига саддилар. Кўшиннинг икки ўаи ва орқа томонини ҳамон қилиб турган отлиқлар суқилганин чайнаб, тилла ўақлариданнинг оғишда ярашратиб турган сабргил ағушмонларнинг башини кўйиб юбордилар. Сафлар бир-бирига араллишиб кетди. Қалат ва найзаларнинг бир-бирига тарақлиб теггенин, жангчиларнинг суренин, отларнинг кешиниш, ярадорларнинг ишганин бирга кўшилдиб, қилмат-қолин бўлиб кетди. Одамлар сўт бўлиб олиб, бир-бирига найза санчар, калта билан бошига тўтирар, қалат билан чопар эди. Жанг шу айлада кочгача давом эди. Ўа ораларини билан тепалик ва ўа олин иштибқи билан йиған массаетлар жонбозлик кўрсатиб ўа билан жардларча олишонида, илдиот, зафар уларга ўр бўлиб, душманни орқага сўра бошланди. Зарина бончилиғидида отлиқ кўшини душманнын чан қанотини сандириб, орқага ўтаб эди. Бир тепалик устида жангчи кузатиб турган Кайтисрав қалат алашгачлиб, ўа накарларга билан жангга шонлиди, бирок у биринчи тўхашинидида қалок бўлди. Кайтисравнинг ўаганини биллиб, эронийларнинг рудх тушиб, юракларидида ўт сўна бошлди. Душманнын бир адими чеканиб, жон ўртадида тўқайларга ишаринишмоқча бўлди. Бирок Тўмарис бончилиғидида эркак ва айа сўворийлар уларнинг адини тўсиб чаклиб, қалатдан ўткази бошладилар. Массаетлар эронийлар устида тўла галаба қосониб, бир талай асир олишди.

— Кайхисравининг... калласини кесиб олиб келингилар!— деб буюрди ҳали ҳам нафасини ростилаб олмамаган Тўмарес. Унинг ёнида туриб, душман билан олишган келани уч-тўрт айл жангчи билан шаҳаншоҳ аскарларининг масадига тўлган майдонга от сурди. Кўн ўтмай, Зарина Кайхисравининг масадини тоқди ва унинг калласини кесиб олиб, Тўмаресга келтириб берди.

— Энди бир жонга қон тўлдириб келингилар!

Жангчилар дарҳол маликанинг буйруғини бажо келтирдилар.

Тўмарес сеч ва соқалига қон дамшиб қотиб қалган, кўнари қону, даҳшатли каллани кўзига олиб, унга қаради:

— Эё Кайхисраа, уыр буйи жанг қилиб одам қонига тўймадинг, мана энди тўйгузинингча ич!— деб уни мена ичига солди-да, мени отимни чилангир билан маҳкам боғлаб қўйди.